

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

Антонова О. Р.,

*кандидат наук із державного управління,
доцент кафедри конституційного та міжнародного права
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ЯК СУБ'ЄКТІВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

CONSTITUTIONAL AND LEGAL ADJUSTMENT OF SLAVE AND FAMILY IN EUROPEAN COUNTRIES

У статті охарактеризовані суб'єкти конституційно-правових відносин – громадяни України, іноземці та особи без громадянства (апатриди) як члени сім'ї (подружжя, батьки, діти та інші родичі, усиновлювачі та усиновлені) залежно від наявності у них правового зв'язку із державою.

Ключові слова: конституційно-правові відносини, суб'єкти конституційно-правового регулювання, шлюб, сім'я, громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

В статті охарактеризовані суб'єкти конституційно-правових відносин – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства (апатриди) як члени сім'ї (супруги, батьки, діти та інші родичі, усиновлювачі та усиновлені) залежно від наявності у них правового зв'язку із державою.

Ключевые слова: конституційно-правові відносини, суб'єкти конституційно-правового регулювання, шлюб, сім'я, громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства.

The article describes the subjects of constitutional and legal regulation – citizens of Ukraine, foreign citizens and stateless persons (stateless persons) as members of the family (spouses, parents, children and other relatives, adoptive parents and adopted children) depending on their legal status with the state.

Key words: constitutional and legal relations, subjects of constitutional and legal regulation, marriage, family, citizens of Ukraine, foreign citizens, stateless persons.

Постановка проблеми. Оскільки немає права, тісніше пов'язаного з людиною, ніж право на шлюб і сім'ю, його реалізація входить до числа актуальних проблем, що вирішуються нині незалежною Україною.

Втім, якщо мова йде про членів сім'ї (подружжя (ч. 1 ст. 51 Конституції України), батьки, діти (ч. 3 ст. 24; ч. 2, 3 ст. 51; ч. 1, 2 ст. 52 Конституції України), інші родичі, усиновлювачі та усиновлені (ч. 3 ст. 52 Конституції України) як суб'єктів конституційно-правових відносин, то доцільно розглядати їх залежно від критерію наявності у них правового зв'язку із державою. Це – громадяни України, іноземні громадяни, піддані та біпатриди (особи з подвійним громадянством) та особи без громадянства (апатриди).

Реалізація цієї класифікації здійснюється на рівні фундаментальних положень Основного закону України (розділ II Конституції України) [1], Сімейного кодексу України (норми щодо особливостей усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства – розділ VI кодексу) [2], законів України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» [3], «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [4], «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [5], «Про міжнародне приватне право» [6], міжнародних договорів України, Правил державної реєстрації актів цивільного стану

в Україні та інших законодавчих актів. Ці нормативно-правові акти наділяють суб'єктів конституційно-правових відносин правами та обов'язками, які не можуть бути ані збільшені, ані зменшені або будь-яким іншим чином змінені самими суб'єктами. Тобто вони реалізують саме ті права й обов'язки, якими вони були наділені конституційно-правовою нормою з моменту набрання нею юридичної сили [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Неабиякий науковий інтерес до теми суб'єктів сімейних правовідносин висловлювали науковці у межах науки сімейного права. Серед них Т. Антонюк, С. Вакуленко, Є. Ворожейкін, В. Гопанчук, В. Давиденко, Н. Діденко, Л. Драгневич, К. Дубич, І. Жилінкова, О. Іванова, В. Єлагін, Л. Кулачок, В. Куценко, Г. Матвєєв, С. Ничипоренко, О. Новікова, О. Петроє, О. Перебейнос, С. Приходько, С. Рак, З. Ромовська, В. Рясенцев, І. Семенець-Орлова, А. Сіленко, О. Свіжа, В. Скуратівський, Л. Тищенко, С. Толстоухова, Ю. Червоний, І. Чеховська, Я. Шевченко.

Незважаючи на таку численність наукових праць, в Україні не проведено жодного фундаментального наукового дослідження суб'єктів шлюбу і сім'ї у площині конституційного права.

Тому **мета статті** полягає у забезпеченні прав і свобод членів сім'ї як суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Охарактеризуємо більш детально ці суб'єкти конституційно-правового регулювання сімейних відносин. Зокрема, з'ясуємо особливості забезпечення права на шлюб громадянами України, іноземцями та особами без громадянства. Виходячи з того, що «шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка» (ч. 1 ст. 52 Конституції України) [1], доцільно окреслити такі умови набуття права на шлюб суб'єктами конституційно-правових відносин: добровільність укладання шлюбу; необхідність реєстрації шлюбу в органах державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС); визначення подружжям виключно жінку та чоловіка.

Тобто жінка і чоловік можуть укласти шлюб за умови відповідного волевиявлення з їх боку, відсутності будь-якого тиску з боку майбутнього подружжя чи третіх осіб (батьків, інших родичів, друзів тощо) та дієздатності. Всі ці вимоги стосуються як громадян України, так і іноземних громадян та осіб без громадянства (апатридів), адже ст. 26 Конституції України визначає, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [1]. Тому право на шлюб, відповідно до ст. 55 та ст. 56 Закону України «Про міжнародне приватне право», визначається особистим законом кожної з осіб, які подали заяву про укладення шлюбу [6]. У разі укладення шлюбу в Україні застосовуються вимоги Сімейного кодексу України (далі – СКУ) [2].

Особливість правового регулювання шлюбу з іноземними громадянами полягає у необхідності перевірки законності перебування цих осіб на території України, підтвердження їх сімейного стану та врахування умов дійсності поданих ними документів.

Законними підставами перебування на території України відповідно до ст. 5 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» для іноземців та осіб без громадянства є реєстрація на території України паспортного документа або наявність посвідки, або тимчасове проживання в Україні, або документів, що посвідчують отримання статусу біженця чи притулку в Україні [8].

Реєстрація шлюбу в Україні, відповідно до ст. 25 СКУ, передбачає одношлюбність, тому чоловік і жінка можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, отже, мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу [2].

З урахуванням вимог п. 6 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні (затверджених наказом Міністерства юстиції України 18.10.2010 р. № 52/5, у редакції наказу Мін'юсту від 24.12.2010 р. № 3307/5) передбачено, якщо в паспортах або паспортних документах іноземців, осіб без громадянства, які проживають в іноземній державі, відсутні відомості про сімейний стан,

вони мають одночасно подати документ про те, що не перебувають у шлюбі, виданий компетентним органом країни свого громадянства або країни свого постійного проживання [9]. Підтвердженням сімейного стану особи без громадянства, яка постійно проживає в Україні, є відомості територіального органу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань імміграції, видані на підставі документів, поданих особою до заяви для надання дозволу на імміграцію.

У разі укладання шлюбу всупереч цим вимогам, а саме, коли шлюб зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, він вважається абсолютно недійсним шлюбом (ч. 1 ст. 39 СКУ) [2].

Ще однією не менш важливою конституційною вимогою є обов'язковість реєстрації шлюбу в органах ДРАЦС. Тому досить дискусійним є питання проживання чоловіка і жінки у фактичних шлюбних відносинах. З огляду на це, законодавець у ст. 74 СКУ визначив, що фактичні шлюбні відносини – це суспільні відносини, що виникають між жінкою та чоловіком, які перебувають у тривалому союзі, що ґрунтується на спільному проживанні та веденні спільного господарства, взаємній моральній та матеріальній підтримці, без державної реєстрації шлюбу, за умови їх непереребування в будь-якому іншому шлюбі [2].

Питання про визнання суб'єктів фактичного шлюбу членами сім'ї були предметом судових розглядів на рівні Конституційного Суду України та Європейського Суду з прав людини. В результаті прийнятих рішень, питання про визнання суб'єктів фактичних шлюбних відносин суб'єктами сімейних правовідносин вирішено, оскільки у ст. ст. 74, 91 СКУ на таких осіб поширено правовий режим спільної сумісної власності, прав та обов'язків із взаємного утримання [2].

Враховуючи конституційні вимоги ст. 51 Конституції України, можна стверджувально говорити про те, що в Україні подружжям можуть бути лише особи різної статі: жінка і чоловік [1]. Особливого значення тут набуває біологічний фактор, оскільки завдяки йому, подружжям реалізовується функція з відтворення роду, яка знаходиться під охороною держави. Зокрема, ст. 16 Конституції України покладає на державу обов'язок «збереження генофонду Українського народу», а ч. 3 ст. 51 Основного Закону вимагає від держави «охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства» [1].

Саме з метою врахування біологічного фактору закон встановлює відповідні вимоги до укладання шлюбу: досягнення віку, з якого особа є здатною до інтимного життя і дітонародження; відсутність відносин між близькими родичами задля уникнення ряду генетичних захворювань; взаємна обізнаність про стан здоров'я подружжя, шляхом дошлюбного і шлюбного медичного обстеження подружжя. Поряд із біологічним фактором не менш важлива роль відводиться і наявності між подружжям спільних цілей та інтересів, взаємної поваги та підтримки.

З огляду на вище зазначене, повністю виключається можливість набуття статусу суб'єктів подружніх правовідносин одностатевими союзами, а саме: парами геїв та лесбіянок. Законодавець, у вже згаданій нами ч. 1 ст. 51 Конституції України [1] та відповідних норм СКУ (ч. 4 ст. 3 та ч. 9 ст. 7 СКУ) [2] виключив не лише перебування у шлюбі таких категорій осіб, але й повну неможливість віднесення цих форм людського співжиття до підстав створення сім'ї, оскільки вони є такими, що суперечать моральним засадам суспільства. Як зазначає З. Ромовська, під час розробки проекту СКУ надходили пропозиції від Товариства геїв та лесбіянок про виключення з тексту проекту закону застереження щодо «моральних засад суспільства», однак вони були правомірно відхилені [10, с. 21]. Варто зауважити, що справа про одностатеву пару була предметом розгляду Європейської комісії. У процесі розгляду цієї справи було підготовлено висновки про те, що такого роду відносини необхідно трактувати не у розрізі сімейних відносин, а як приватне життя [11, с. 159]. Тому, незважаючи на те, що така практика у багатьох країнах світу існує (наприклад, у Нідерландах, Бельгії, Данії, Ірландії, Німеччині, Іспанії та інших державах), ми ставимося неї доволі критично.

Особливого загострення вказана проблема може набути в окремих інститутах, як-от «батьківство», «дитинство», «усиновлення», «застосування допоміжних репродуктивних технологій» (штучного запліднення, імплантації зародка).

Особливість батьків як суб'єктів конституційно-правового регулювання шлюбу і сім'ї полягає у тому, що ними можуть бути лише жінка і чоловік, від яких походить дитина, тобто відносини між жінкою і чоловіком базуються на юридичному факті – факті народження ними дитини. Причому набуття статусу батьків може і не залежати від наявності між ними шлюбу. Вирішальним є факт кровної спорідненості.

У межах нашого дослідження виокремимо обов'язок батьків (громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства) зареєструвати народження дитини в органах ДРАЦС та визначити її громадянство [2].

Досить дискусійною в юридичній науці є проблема суб'єктів конституційно-правових відносин у разі застосування допоміжних репродуктивних технологій при народженні дитини (імплантація зародка, штучне запліднення) (ст. 123 СКУ) [2].

Такі правовідносини, що виникають у зв'язку із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, мають комплексний характер: їм властиві елементи як приватного, так і публічного права (сімейно-правові, цивільно-правові і адміністративно-правові відносини). Звичайно, домінує сімейно-правовий аспект, оскільки застосування допоміжних репродуктивних технологій здійснюється з метою появи нового суб'єкта конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї – ди-

тини, яка одержує разом із життям батьків і сім'ю. Сурогатна матір у цій ситуації є похідним учасником, оскільки виступає своєрідним «організмом», що виношує дитину, але не стає при цьому матір'ю дитини. Щодо суб'єктного складу правовідносин при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій, то необхідно зазначити, що до нього належить лише подружжя, тобто особи, які перебувають у шлюбі і надали свій генетичний матеріал для здійснення імплантації ембріона в організм сурогатної матері, з метою народження власної дитини за допомогою здорової жінки.

Отже, такі відносини, як сурогатне материнство і застосування допоміжних репродуктивних технологій, мають комплексний характер, визначаються полісуб'єктним складом, тому сурогатна мати не належить до суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї.

Окремо варто виділити як повноправних суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї права і обов'язки баби, діда, прабаби, прадіда, братів та сестер, мачухи, вітчима, падчерки, пасинка, фактичних вихователів, хоча вони і не виділені у Конституції України. Такі судження впливають із тісного правового зв'язку дітей з цими суб'єктами.

Зокрема, права таких суб'єктів, як баба, дід, прабаба, прадід, розкриті у стосунках з внуками, правнуками. Наприклад, встановлюється право діда й баби, прабаби і прадіда на спілкування з внуками і правнуками, а також на самозахист внуків та право звертатися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх неприцездатних онуків до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень (ст.ст. 257–258 СКУ) [2]. Адаже ч. 2 ст. 52 Конституції України забороняє «будь-яке насильство над дитиною та її експлуатацію» [1].

Законодавчо передбачене право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки (ст. 260 СКУ). Однак висувається умова – проживання таких осіб однією сім'єю; братів та сестер на спілкування, а повнолітніх братів та сестер – на виховання неповнолітніх братів та сестер (ст. 259 СКУ) [2]. Ці права набувають особливої актуальності в ситуації, якщо внаслідок розлучення батьків, інших обставин такі особи не проживають разом.

Серед членів сім'ї, які по праву вважаються головними суб'єктами забезпечення конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї, важливе місце займають суб'єкти усиновлення, опіки і піклування, адже проблема сирітства не втрачає, на жаль, актуальності в Україні.

Найкращою формою влаштування долі дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, було й залишається усиновлення, у результаті якого дитина вибуває із системи державної опіки та піклування, позбуваючись статусу дитини-сироти чи такої, що залишилась без батьківського піклування.

Закон у цих відносинах виділяє два суб'єкти правовідносин: усиновителя і усиновленого. Дослідимо їх сутнісні характеристики з точки зору забезпечення конституційно-правових відносин.

Так, в Україні усиновленою може бути дитина (особа до 18 років). Але у виняткових випадках суд може постановити рішення про усиовлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. Такими випадками можуть бути ситуації, якщо дитина втратила батька чи матір саме до досягнення нею повноліття; між особою, яка бажає усиновити дитину, та дитиною, ще до досягнення останньою повноліття склалися відносини як між усиновлювачем та усиновленою дитиною, але надання таким відносинам передбаченої законом форми з поважних причин здійснене не було (п. 2 ст. 208 СКУ) [2].

Щодо усиовлення дітей іноземцями варто зазначити, що кожна четверта усиовлена ними дитина – це дитина з особливими потребами. В основному це малюки з синдромом Дауна, ВІЛ-інфекцією, вродженими вадами серця та іншими проблемами зі здоров'ям, оскільки, наприклад у США, краще розвинена медицина і вищий рівень можливості соціалізації дитини.

Процес усиовлення українських сиріт міг би стати прозорішим, якби Україна долучилася до Гаазької конвенції про захист усиовлених дітей, згідно з якою вони автоматично потрапляють під опіку держави, в якій мешкають. У 2014 р. Верховна Рада України прийняла до розгляду проект закону «Про приєднання України до Гаазької конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиовлення», при прийнятті якого процедура міжнаціонального усиовлення має бути уніфікована та спрощена [12].

Із вище зазначеного зрозуміло, що усиовлювачем дитини можуть бути громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Від належності суб'єкта усиовлення до громадянства України залежить сама процедура усиовлення.

Усиовлення іноземцем в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, встановлених главою 18 СКУ [2]. Дитина може бути усиовлена іноземцем, якщо протягом одного року з моменту взяття її на облік в урядовому органі державного управління з усиовлення та захисту прав дитини не виявилось громадянина України, який бажав би її усиовити або взяти під опіку чи піклування до себе в сім'ю. Усиовлена дитина має право на збереження своєї національної ідентичності відповідно до Конвенції про права дитини та інших міжнародних договорів.

При цьому як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства мають бути дієздатними, віком не молодші 21 року (за винятком, коли усиовлювач є родичем дитини). Також усиовити дитину може особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиовити не менш ніж на 15 років. Різниця у віці між усиовлювачем та дитиною не може бути більшою ніж 45 років. У разі ж усиовлення

повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж 18 років. Кількість дітей, яку може усиовити одна особа, не обмежується [2].

Важливими суб'єктами забезпечення конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї є «опікуни і піклувальники». Визначаючи права та обов'язки цих суб'єктів, законодавець виходить із того, що головною фігурою в цих відносинах є дитина, над якою встановлено опіку або піклування. Тому вимоги до кандидатур опікунів і піклувальників (ст. 249 СКУ, ст.ст. 67, 69 ЦКУ) кореспондують із правами підопічних.

Так, не можуть бути опікунами, піклувальниками дитини особи, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, позбавлені батьківських прав, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини (ст. 244 СКУ), що не досягла повноліття, визнані у встановленому законом порядку недієздатними або обмежено дієздатними; засуджені за скоєння тяжкого злочину [2].

Ст. 247 СКУ закріплює права дитини, над якою встановлено опіку або піклування, зокрема, право на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку, забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності, збереження права користування житлом, в якому вона проживала до встановлення опіки або піклування, у разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону, захист від зловживань із боку опікуна або піклувальника [2]. Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника.

Отже, «усиовлення», «опіка» та «піклування» мають ряд схожих правових характеристик, адже суб'єкти забезпечення цих відносин одночасно розглядають приватні і публічні інтереси, які переплітаються настільки тісно, що розділити їх неможливо, та й не треба штучно розривати однакову за своєю суттю сферу правового впливу. Спільним суб'єктом таких відносин є діти, які реалізують право на виховання та органи, що мають публічно-правовий характер, – органи ДРАЦС, опіки і піклування, прокуратури, суду.

Висновки. Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновок, що до кола суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї належать «дитина», яка донедавна сприймалася як об'єкт батьківських прав, її «батьки» та «інші члени сім'ї і родичі» (дід, баба, прабаба, прадід, внуки і правнуки, брати, сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, усиовлювачі, опікуни, піклувальники).

Щодо статусу сурогатної матері і донора генетичного матеріалу, то вони не можуть бути суб'єктами забезпечення конституційно-правових відносин у сфері шлюбу і сім'ї, оскільки відсутні підстави виникнення сімейних правовідносин: кровна спорідненість, шлюб або факт прийняття в сім'ю на правах рідної дитини (усиовлення).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Сімейний Кодекс України від 10.01.2002 р. (з наступними змінами і доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.
3. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 р. № 2398-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 38. Ст. 509.
4. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. Ст. 179.
5. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 16. Ст. 146.
6. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 32. Ст. 422.
7. Погорілко В.Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: академічний курс: у 2 т. Київ: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. Т. 1. 544 с
8. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. № 1382-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 15. Ст. 232.
9. Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні: Наказ Міністерства Юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.
10. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар: зі змінами та допов. станом на 1 вересня 2008 р. Вид. 3-тє, переробл. і допов. Київ: Правова єдність, 2009. 428 с.
11. Лукьянцев Т.Е. Европейские стандарты в области прав человека: теория и практика функционирования Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Москва: Звенья, 2000. 368 с.
12. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://rada.gov.ua/print/72731.html>.